

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİNDEKİ
SANATLI İLHANLI EL YAZMALARI

ARTISTIC İLKHANID MANUSCRIPTS IN THE TOPKAPI
PALACE LIBRARY

Zeynep Atbaş
Türk ve İslam Eserleri Müzesi

ZEYNEP ATBAŞ | Türk ve İslam Eserleri Müzesi |
celikzeynep77[at]hotmail.com | ORCID: 0000-0003-2286-630X

Zeynep Atbaş, orta ve lise öğrenimini Ankara'da tamamladı. 1998 yılında Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden üçüncülükle mezun oldu. Aynı yıl Kültür Bakanlığı'nın açmış olduğu sınavı birincilikle kazanarak Topkapı Sarayı Müzesi'ne atandı ve Elyazma Kütüphanesi Sorumlusu olarak çalışmaya başladı. Yüksek lisansını, 2003 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde tamamladı. 1998-2007 yılları arasında Topkapı Sarayı Müzesi koleksiyonlarındaki eserlere ait binlerce diayi tasnif ederek arşivledi ve araştırmacıların hizmetine sundu. 2001 yılında elyazma kitapların dijital ortama aktarılması ve verilerin depolanması işini başlattı. 2015 yılında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ile imzalanan protokol gereği, elyazmaların dijital ortama aktarılma projesini Müze Müdürlüğü adına yönetti. Yurt içinde ve yurt dışında açılan birçok sergide küratör ve teşhir çalışmalarını yapmak üzere görev aldı, sempozyum, panel, kongre ve konferanslara katıldı, çeşitli makaleler yayımladı. Kitap sanatları başta olmak üzere, son yıllarda özellikle Osmanlı murakka yapımcılığı, kodikoloji, Osmanlı hanedan ve bürokratlarının kitap koleksiyonerliği üzerine çalışmakta olan Zeynep Atbaş 1998-2020 tarihleri arasında Topkapı Sarayı Müzesi'nde Elyazma Kütüphanesi Sorumlusu / Elyazmaları Uzmanı olarak görev yaptı. Halen Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde görev yapmaktadır.

ZEYNEP ATBAŞ | Museum of Turkish and Islamic Arts |
celikzeynep77[at]hotmail.com | ORCID: 0000-0003-2286-630X

Zeynep Atbaş finished her primary and secondary education in Ankara. In 1998, she graduated third from the Department of Art History at Hacettepe University. In the same year, she won the first place in the examination organized by the Ministry of Culture for public positions in cultural institutions. She was appointed to the Topkapı Palace Museum and began working as a curator responsible for its manuscript library. In 2003, she finished her MA in history of art at Mimar Sinan University. Between 1998-2007, Atbaş worked in the classification of thousands of slides, archiving, and preparing them for academic research. In 2001, she started the process for the transfer of manuscripts to the digital media and the storage of data. In 2015, as a requirement of the protocol signed with the Turkish Directory for the Institute of Manuscripts, she directed the project of digital transformation on behalf of the Directory of the Topkapı Museum. She directed and participated in many national and international exhibitions as a curator; participated in many symposiums, congresses, and conferences; and contributed to academic publications with articles. Her recent research and publications have focused on Ottoman albums, codicology, and the private book collections of the members of the Ottoman dynasty and bureaucracy. Zeynep Atbaş has been working at the Museum of Turkish and Islamic Arts since 2020.

TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİNDEKİ SANATLI İLHANLI EL YAZMALARI

Öz

Saray kütüphanesindeki İlhanlı elyazmalarının çoğu Kur'an ve Kur'an cüzlerinden oluşur. İlhanlı döneminin usta müzehhip ve mücellitleri tarafından tasarlanan büyük boyutlu bu eserler, tezhip ve ciltleriyle İslam kitap sanatının ondördüncü yüzyılın başlarında hazırlanmış başyapıtlarıdır. Aralarında ünlü İlhanlı hükümdarı Sultan Ölceytü Hüdebende ve ünlü vezir Reşidüddin için hazırlanmış Kur'an cüzleri de bulunmaktadır. Kimi örnekler İslâm hat sanatının en ünlü hattatlarından Yâkût el-Mustasimî ve Argûn Kâmilî tarafından yazılmış, dönemin ünlü müzehhibi, Bağdat'ta eser veren Muhammed b. Aybek b. Abdullah tarafından tezhiplenmiş ve mücellid Abdurrahman tarafından ciltlenmiştir.

İlhanlı dönemi kitap resmi açısından da ilginç ve önemli elyazmaların hazırlandığı bir dönemdir. Saray koleksiyonundaki bu döneme ait üç el yazma kitaptan ikisi, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle vezir Reşidüddin'in başkanlığındaki komisyonca hazırlanan genel bir dünya tarihi olan Câmî'ü't-Tevârih nüshası, diğeri ise bir Garşâspnâme nüshasıdır. Ayrıca saray albümlerinin birinde yer alan bazı resimler de dağılmış bir Câmî'ü't-Tevârih'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili, günümüze ulaşmamış bir cildine aittir. İlhanlı döneminin önemli ve ünik resimleri, Safevi Sultanı Şah Tahmasp'ın kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde yer alan ve Ahmed Musa tarafından yapılmış Mirâcnâme resimleridir. Albümün önsözünü yazan Dust Muhammed, İlhanlı hükümdarı Ebu Said döneminde yaşamış olan ünlü ressam Ahmed Musa'dan "Resmin yüzünden peçeyi indirdi ve o devirde moda olan resmi icad etti." diye bahseder ve bir Mirâcnâme resimlediğini belirtir. Ancak bu eserden sadece bu albümdeki sekiz sayfada bulunan Mirâc resimleri günümüze ulaşmıştır.

Saray koleksiyonundaki İlhanlı dönemine ait sanatlı elyazmaları ciltleri, tezhipleri, hatları ve resimleri ile dönemin kitap sanatlarının ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından son derece önemli bir koleksiyondur.

Anahtar Kelimeler

Ölceytü Hüdebende, Reşidüddin, Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Yâkût el-Mustasimî, Câmî'ü't-Tevârih, Mirâcnâme

ARTISTIC ILKHANID MANUSCRIPTS IN THE TOPKAPI PALACE LIBRARY

Abstract

Ottoman sultans showed a great interest in books; on the one hand, they had their palace workshops prepare manuscripts ornamented with unique illustrations and illuminations; on the other hand, they collected books created in other locations of the Islamic world through various means, such as, gifting, looting, and purchasing. The subject of this article involves the artistic manuscripts from the Ilkhanid era that entered the Topkapı Palace Treasury.

Most manuscripts in the Topkapı Palace Library consist of copies and sections (*juz'*) of the Koran. With their illumination and binding, these large-format books designed by the skillful illuminators and bookbinders of the Ilkhanid era are early fourteenth-century masterpieces of Islamic art of the book. Among these are Koran sections prepared for the famous Ilkhanid ruler, Sultan Uljaytu Khodabanda, and the renowned vizier, Rashid al-Din. Some examples were written by the most illustrious Islamic calligraphers, Yaqut al-Musta'simi and Arghun Kamili, illuminated by the famous artist of the era who worked in Baghdad, Muhammad b. Aybak b. Abdallah, and bound by bookbinder Abd al-Rahman.

The Ilkhanid era was also a time when fascinating and important manuscripts were prepared in terms of book illustration. Two of the three Mongol-era manuscripts in the Topkapı Palace collection are copies of the *Jami'at-Tawarikh*— a general history of the world prepared by a commission led by the vizier Rashid al-Din under the order of the Ilkhanid ruler Ghazan Khan— while the third is a copy of the *Garshasptnama*. In addition, some paintings that appear in one of the palace albums belong to a volume of the *Jami'at-Tawarikh* on the history of Mongol khans, which has not survived. The significant and unique paintings of the Ilkhanid era are the *Mi'rajnama* paintings made by Ahmed Musa featured in the album prepared for Bahram Mirza, the brother of the Safavid sultan, Shah Tahmasp. The preface of the album written by Dust Muhammad refers to the famous painter Ahmed Musa, who lived in the era of the Ilkhanid ruler Abu Said, to have “removed the veil from the face of painting and invented the painting that was popular in that era.” In addition, the author states that he illustrated a *Mi'rajnama*. However, only the eight album pages with *mi'raj* images have survived this work.

Through their bindings, illuminations, calligraphy, and illustrations, Ilkhanid era manuscripts from the Topkapı Palace constitute a vital collection that demonstrates the advanced level reached by the arts of the book during this era.

Keywords

Uljaytu Khodabanda, Rashid al-Din, Muhammad b. Aybak b. Abdallah, Yaqut al-Musta'simi, Jami'at-Tawarikh, Mi'rajnama

GİRİŞ

Topkapı Sarayı Kütüphanesi VII.-XX. yüzyıllar arasına ait onbinlerce elyazmadan oluşan koleksiyonu ile İslam kitap sanatlarının hat, cilt, tezhip ve resim sanatı açısından gelişimini kesintisiz ortaya koyan dünyanın en önemli yazma kütüphanelerinin başında gelmektedir. Koleksiyon sanatlı kitapların yanı sıra bilim, edebiyat, tarih gibi çok farklı alanlarda yazılmış önemli elyazma kitapları da içermektedir. Koleksiyonda doğrudan Cengiz Han ve dönemine ait bir kitap bulunmamaktadır. Ancak torunu Hulâgu'nun 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte Ortadoğu topraklarında Cengiz Han'ın soyundan gelen güçlü bir devlet karşımıza çıkar: İlhanlılar.

XIII. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan İlhanlıların kültürel açıdan en parlak dönemi Gazan Han (1295-1304) ile başlamıştır. Gazan Han, tahta çıkışının üçüncü yılında türbe, cami, medrese, hanıkâh, darü's-siyade, rasathane, darüşşifa, hamam, kütüphane, beytül-kânun ile görevlilerin kalması için konutlardan oluşan ve "Şenb-i Gâzân" adıyla anılan yapılar topluluğunu inşa ettirmiştir. Günümüze harabeleri ulaşan Şenb-i Gâzân'ın vakfiyesinden, dönemin ünlü bilginlerinin burada görev yaptığı, her yıl yüz mushafın satın alındığı anlaşılmaktadır. Gazan Han ve Ölceytü Hüdabende dönemlerinde vezirlik yapan Hemedanlı bilim adamı ve ünlü tarihçi Reşîdüddîn'de (ö.1318), Gazan han'ın emriyle 1298 yılından sonra Tebriz'de "Rab-ı Reşîdî" adı verilen büyük bir mahalle kurarak İlhanlıların kültür ve sanat ortamına büyük katkı sağlamıştır. Burası kısa zamanda dönemin aydınlarının, bilim adamlarının, sanatçıların ve öğrencilerin toplandığı bir kültür merkezi haline gelmiştir. Ölceytü Hüdabende'de (1304-16) Şenb-i Gâzân'a benzer bir ticaret ve kültür merkezi olarak "Sultaniye" şehrini kurmuştur. Tüm bu bilim ve sanat merkezlerindeki birimler Reşîdüddîn tarafından idare edilmiş, yoğun üretim faaliyetleri İlhanlıların kitap sanatlarında büyük bir ivme kazanmasını sağlamıştır. Kitaplara büyük ilgi gösteren Reşîdüddîn, kendi türbesinin iki yanına kurduğu kütüphanelere edebiyat, tıp, tarih ve din gibi çeşitli konularda yazılmış altmış bin eseri vakfetmiştir. Vasiyetinde, kendi Kur'an koleksiyonundan bahsetmekte ve

kurduğu kütüphanelerde biriktirdiği bin nüsha Kur'an'ın *Câmi'ü't-Tevârih* nüshalarının hazırlandığı Rab-ı Reşîdî'ye bağışlanmasını istemektedir. Bu önemli kütüphane, Reşîdüddîn'in ve oğlu Gıyaseddin'in (ö.1336) ölümlerinden sonra yağmalanmıştır.

Topkapı Sarayı kütüphanesindeki İlhanlı el yazmalarından, çoğu son derece sanatlı hazırlanmış olan Kur'an ve Kur'an cüzlerinin bir kısmı ile resimli tarih kitapları da Cengiz Han'ın soyundan gelen hanların öncülüğünde kurulan Rab-ı Reşîdî'de hazırlanmıştır. Bu makalenin konusu da saray hazinesine girmiş, İlhanlı dönemine ait çeşitli konularda hazırlanmış sanatlı el yazmalarıdır.

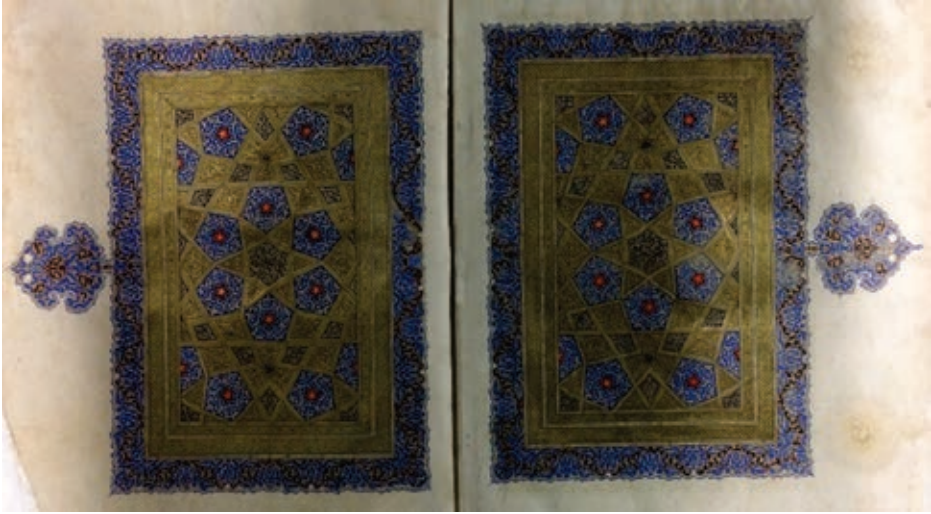
İLHANLI KİTAP SANATININ SEÇKİN ÖRNEKLERİ - KUR'AN VE KUR'AN CÜZLERİ

İlhanlıların İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra İran'da cüzler halinde büyük boy Kur'an nüshaları yazılmıştır. İslâm kitap sanatının, tezhip ve ciltleri olağanüstü tasarımlara sahip, usta sanatçılar tarafından yapılmış büyük boyuttaki bu örnekleri birer başyapıt niteliğindedir. XIV. yüzyıl başlarında İlhanlı müzehhip ve mücellitleri tarafından yapılmış bu eserlerin önemli bir grubu Osmanlı Sarayı kitap hazinesine girmiştir. Bu eserlerin bir kısmının dış kapakları özgün olup bazılarının dış kapakları Osmanlı Sarayı'nda onarılmış, bir kısmının da cildi ve tezhibi yenilenmiştir. Günümüzde Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bu Kur'an ve Kur'an cüzlerini üç grupta incelemek mümkündür.

Birinci gruptaki eserler, genellikle dış kapakları yenilenmiş, aralarında İlhanlı hükümdarı Ölceytü Hüdabende ve vezir Reşîdüddîn'in himayesinde, vakfedilmek üzere hazırlanmış cüzlerin bulunduğu örneklerdir. İslâm hat sanatının ünlü hattatları Yâkût el-Mustasimî, Ahmed el-Sühreverdi ve Argûn Kâmilî gibi hattatların yazdığı, dönemin ünlü müzehhibi, Bağdat'ta eserler veren Muhammed b. Aybek b. Abdullah'ın tezhiplendiği ve mücellid Abdurrahman'ın ciltlediği, çoğu yaklaşık 50x73 cm ölçülerinde olan bu Kur'an cüzleri Bağdat, Hamedan, Musul ve Tebriz'de 1302-11 yılları arasında istinsah edilmiştir.¹ 1305'de Bağdat'ta, hattat Ahmed el-Sühreverdi

¹ Zeren Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", *Hat ve Tezhip Sanatı*, haz., Ali Rıza Özcan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s.249-250.

tarafından muhakkak hatla, sayfada beş satır halinde yazılan Kur'an cüzü (E.H.249) 55 yaprak olup, dış kapakları Osmanlı dönemindeki bir onarım sırasında takılmıştır. İç kapaklardaki blok kalıpla yapılmış, tüm yüzeyi dolduran sarmal rumiler ise özgündür. Tezhipleri dönemin ünlü müzehhibi Muhammed b. Aybek b. Abdullah'a aittir. Sanatçının tasarımlarının en güzel örnekleri, altın, lacivert, siyah renklerdeki zeminlerin sarmal rumiler ve çok kollu yıldızlar, beşgen ve altıgenler, birbirine geçmiş kare ve oval biçimlerle doldurulduğu levha tezhiplerdir. Ahmed el-Sühreverdî'nin yazdığı cüzün 1b-2a yapraklarındaki levha tezhip de tüm bu tasarım özelliklerini yansıtmaktadır (Resim 1).²

Resim 1. Kur'an cüzü, hattat: Ahmed el-Sühreverdî, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1305, TSK, E.H. 249, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.1).

1307-8'de Bağdat'ta yazılıp 1311'de Muhammed b. Aybek b. Abdullah tarafından tezhiplenen Kur'an cüzü (E.H.243), zahriyesine göre Ölceytü Hüdebende'nin emriyle hazırlanmıştır. Bordo renkte dış kapakları Osmanlı Sarayı'nda takılmıştır. Özgün iç kapaklar ise kahverengi deri üzerine, blok kalıpla yapılmış sarmal rumilerle bezelidir.³ 66 yaprak olan cüz, sayfada, üçü altınla ve ikisi siyah mürekkeple olmak üzere beş satır halinde muhakkak

² Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962, A.166; Zeren Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1990, s.107; Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", s.250.

³ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.35, fig.2.

hatla yazılmıştır. 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir (Resim 2). Merkeze yerleştirilen dört kollu yıldızın lacivert renk zemini üzerine, altınla kıvrım dallar ve rumiler yapılmıştır. Birbirini kesen geçme bantlarla çeşitli geometrik motifler oluşturulmuş, içleri rumi ve palmetlerle bezenmiştir. Bu alanı sırasıyla zincirekli, dönüşümlü yerleştirilmiş dilimli daire ve beyzi motifli ve yine zincirekli bir bordür kuşatır. Tüm bu alanları en dışta lacivert renkte tıgı, kıvrım dal, rumi ve palmetli bir kuşak çevreler.⁴

Resim 2. Kur'an cüzü, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1307-8, TSK, E.H. 243, y. 2a (Atbaş, 2019, fig.3).

Ölceytü Hüdabende'nin emriyle hazırlanan, benzer tasarımlara sahip bir diğer Kur'an cüzü 1304-16 yılları arasında hazırlanmıştır (E.H.234). Dış kapakları yenilenmiş olup, iç kapaklardaki blok kalıpla yapılmış, tüm yüzeyi dolduran sarmal rumiler özgündür. Sayfada üçü altın, ikisi siyah muhakkak hata olmak üzere, beş satır halinde yazılan cüz 60 yapraktr.⁵ 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir. İç içe geçmiş oval bantların

⁴ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.171; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107; *Onbin Yıllık İnan Medeniyeti İkibin Yıllık Ortak Miras*, Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahırlar, 2 Aralık 2009 - 5 Şubat 2010, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, kat. no. 158.

⁵ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.178; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107, dipnot 22. Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s. 35, fig.4.

oluşturduğu tasarımda zemin, palmet ve sarmal rumilerle doldurulmuştur. Bu tasarım, sırasıyla, altın zencirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordürle çevrelenmiştir.

İkinci gruba giren eserler ise genellikle 55x40 ya da 50x30cm ölçülerinde, dış kapakları özgün Kur'an cüzlerinden oluşmaktadır. Çeşitli cüzleri günümüze ulaşabilmiş olan bir Kur'an'ın, on beşinci cüzü Ölceytü Hüdabende için hazırlanmıştır (E.H.232).⁶ Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed tarafından Musul'da yazılan cüz 1306-7 tarihlidir. Kahverengi deri ön ve arka dış kapaklar ile mikleb, geçme bant, nokta ve küçük karelerle doldurulmuş dar ve enli bordürlerle çevrilidir. Kapağın ortasındaki dar dikdörtgen alan sekizgene dönüştürülmüş ve bunun ortasına sekiz kollu yıldız ve altıgenlerden oluşan bir şemse yapılmıştır. Ön ve arka kapağın dış bordürüne, üstte ve altta net okunamayan bir söz, yan yana tekrarlanarak kalıpla basılmıştır (Resim 3).

Resim 3. Kur'an cüzünün ön dış kapağı, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232 (Atbaş, 2019, fig.5).

⁶ Bu Kur'an'ın ikinci cüzü Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde olup 540 envanter numarasına kayıtlıdır. Eserle ilgili bilgi için bkz. *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, haz., Samih Rifat. 7 Aralık 2006 - 8 Nisan 2007, İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2006, kat. T6, s. 408; 1400. *Yılında Kur'an-ı Kerim*, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu, İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010, kat. 52b; *Kur'an Sanatı*, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazine, 15 Ekim 2016 - 20 Şubat 2017. Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery, 2016, kat. 24.

İç kapaklar kâğıt kaplıdır. 1a yaprağında Sultan III. Osman'ın (1754-57) vakıf mührü basılıdır. Altınla ve muhakkak hatla yazılmış olan 61 yapraklık bu eser, özgün cildinin yanı sıra, Kur'an yazımcılığının gelişimine ışık tutan yazımıyla da önemlidir (Resim 4). Altın ağırlıklı geometrik tezhiplerle süslü bu Kur'an cüzlerinin hattatı tarafından tezhiplendiği ve Ölceytü Hüdabende'nin kendi türbesi için hazırlattığı düşünülmektedir.⁷

Resim 4. Kur'an cüzü, hattat: Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.6).

E.H.245 envanter numaralı ketebesiz Kur'an Cüzü ise 1310 civarında hazırlanmış olmalıdır.⁸ Bu cüz hem dış hem de iç kapaklarının özgün olması sebebiyle önemli bir örnektir. Miklepli, kahverengi deri cildin dış kapakları, aletle yapılmış on kollu yıldızlar ve yıldızları birbirine bağlayan geçme bantlarla sıvama bezenmiştir. Bantlar arasında kalan boşluklara aletle örgü ve haçvari bantlar, yıldızların içine küçük kareler, örgü bant ve noktalar yapılmıştır (Resim 5).

⁷ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.134; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108, r. 17; Banu Mahir, "Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin Kur'an Koleksiyonu", *Türkiyemiz*, 22/67 (1992), s.20.

⁸ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.195; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.107, r.16.

Resim 5. Kur'an cüzününün arka dış kapağı, 1310 civarı, TSK, E.H. 245 (Atbaş, 2019, fig.7).

İç kapaklar blok kalıpla yapılmış sarmal iri rumilerle süslenmiştir. Sayfada üçü altınla ikisi siyahla olmak üzere beş satır halinde muhakkak hatla yazılmış olup 55 yapraktır. 1a yaprağında Sultan III. Osman'ın vakıf mührü basılıdır. 1b-2a yaprakları levha şeklinde tezhiplidir. İçleri palmet ve sarmal rumi motifleriyle doldurulmuş, birbirini kesen geçme bantların oluşturduğu geometrik motifli bir tasarıma sahiptir. Bu tasarımı sırasıyla, altın zincirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordür çevreler.

Cildi özgün, bir diğer Kur'an cüzü Abdullah b. Ebul-Kasım tarafından istinsah edilmiş olup tarihsizdir (E.H.247). Eserin kahverengi deri dış kapakları, üçgen ve yarım dairelerin alternatif sıralanmasıyla oluşan şemse ve üçgen köşebentlidir. Şemse, köşebent ve bordürün içi küçük haç biçimleriyle doldurulmuştur. Arka dış kapağın bordürüne, baş ve etek yönünde yer alan dörtgenlerin içine kalıpla, mücellidin adı "*amel-i Abdurrahman*" yazılmıştır (Resim 6).

Resim 6. Kur'an cüzünü'nün arka dış kapağı, mücellid: Abdurrahman, 1310 civarı, TSK, E.H. 247 (Atbaş, 2019, fig.8).

İç kapaklara yapılan onarımda sade deri geçirilmiş olup miklep içinde iç kapakların özgün bezemesi olan kalıpla yapılmış sarmal rumiler görülür.⁹ Mücellid Abdurrahman, XIV. yüzyıl başlarında Bağdat ve Musul'da, dönemin ünlü müzehhibi Muhammed b. Aybek b. Abdullah ve dönemin ünlü hattatı Ahmed el-Sühreverdi'yle çalışarak, tezhibi, hattı ve cildiyle İlhanlı dönemi kitap sanatının usta eserlerini hazırlamıştır. Cüzün 1a yaprağına, Sultan I. Selim'in (1512-20) hazine mührü olarak bilinen ve üzerinde "*Sultan Selim Şah*" ve çepeçevre "*Tevekkulî alâ hâlikî*" yazılı yuvarlak hazine mührü basılmış ve "*Harem'den çıkmıştır*" notu yazılmıştır.¹⁰ Mühür kitabın hazineye girdiğini "*Harem'den çıkmıştır*" notu ise kitabın

⁹ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.198; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108, r.18.

¹⁰ Hazineye giren tüm kitaplara basılan bu mühür, Sultan'ın vasiyeti üzerine, padişah hazinesinin mühürlenerek kapanmasında ve içinde değerli eşya bulunan sandık ve torbaların mühürlenmesinde Topkapı Sarayı müze olana kadar kullanılmıştır.

Harem'e götürülmüş olduğunu gösterir. 54 yapraklık cüz, siyah muhakkak hatla sayfada beş satır halinde yazılmıştır. 1b-2a yapraklarındaki levha tezhibi, altın ve lacivert rengin hakim olduğu içleri rumi ve palmetlerle doldurulmuş, geçme bantların oluşturduğu geometrik bir tasarıma sahiptir. Bu tasarımı sırasıyla, altın zincirekli ve sarmal rumi ve palmetli bir bordür çevreler. Bu gruba giren bir diğer cüz ise Reşidüddîn'in hazinesi için, muhtemelen Tebriz'de, 1315'te, hattat Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el-Tuvî er-Rudravârî tarafından istinsah edilmiştir (E.H.248). Bu Kur'an'ın diğer cüzleri günümüze ulaşmamıştır. Ölceytü'nun ölümünden 16 ay önce yazılmış olan eser, vezir olarak Reşidüddîn'in en güçlü olduğu zamana rastlamaktadır. Müzehhibi bilinmeyen eserin, sekiz kollu yıldızlar ve haç biçimleriyle yapılan tezhip tasarımının benzeri İlhanlı dönemi çini panolarında da görülür (Resim 7).

Resim 7. Kur'an cüzü, hattat: Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el Tuvî er-Rudravârî, Tebriz (?) 1315, TSK, E.H. 248, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.9).

Bu cüz İlhanlı dönemi Kur'anlarının hat ve tezhip sanatında ulaştığı üstün seviyeyi yansıttığı gibi, Rab-ı Reşîdî'nin ve vezir Reşidüddîn'in İslâm dini ve kitap sanatlarını ne denli himaye ettiğini göstermesi açısından da önemlidir.¹¹

¹¹ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.137; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.108; *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, kat. no.T5; Tanındı, "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı", s.250.

Saray koleksiyonunda, XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşamış ünlü hattatların hazırladıkları Kur'an ve cüzlerinin, tezhip ve ciltleri, 1555-65 yılları arasında Osmanlı sarayında yenilenmiştir. Üçüncü grubu da bu eserler arasındaki İlhanlı el yazmaları oluşturur. Yâkût el-Mustasimî, Argûn Kâmilî gibi ünlü hattatların istinsah ettiği bu eserlerin bir kısmının kenar sayfaları yenilenmiş, cetveller çekilmiş, sure başları, keleme sayfaları tezhiplenmiştir. Cilt kapakları dönemin üslubunda deri ya da lake kapaklar ile yenilenmiştir. Argûn Kâmilî'nin 1306-7 yılında yazdığı Kur'an cüzünün, cildi ve tezhibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında saray nakkaşhanelerinde yenilenmiştir (E.H.222). 34x23cm ölçülerindeki cildi kestane rengi deridir. Dilimli madalyon şemse, salbek, köşebent ve bordürün zemini saz üslubunda bezenmiş ve altınla boyanmıştır. 102 yaprak olup sayfada sülüsle beş satır halinde yazılmıştır. Serlevha tezhibi dikdörtgen formundadır (Resim 8). Sure aralarına yaprak ve çiçekli dallar yapılmış, üst ve alttaki dikdörtgen kartuşlara altınla sure başları yazılmış, lacivert zemin dal ve rumilerle doldurulmuş, tasarım sayfa üstüne doğru uzayan lacivert renkte tığlarla sonlandırılmıştır.¹²

Resim 8. Kur'an cüzü, hattat: Argûn Kâmilî, 1306-7, TSK, E.H. 222, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.10).

¹² Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.135; Zeren Tanındı, "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanunî Döneminde Yenilenmesi", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1986, s. 148.

Yâkût el-Mustasimî tarafından yazılan aynı ölçülerdeki Kur'an cüzünün de cildi ve tezhibi saray nakkaşhanelerinde yenilenmiştir (E.H.227). 1282-83 tarihli cüzün, bordo renkte deri dış kapakları dilimli madalyon şemse, salbek ve köşebentlidir. Zemini saz üslubunda bezenmiş ve altınla boyanmıştır (Resim 9). Aynı renkteki iç kapaklar ise yeşil, lacivert, turuncu renkte boyalı zemine, altınla boyalı oyma rumilerle bezenmiştir. Sayfada muhakkak hatla 5 satır halinde yazılmış olup 50 yapraktır. Serlevha tezhibi dikdörtgen formundadır. Sure araları altınla boyanmış, sarmal dallar üzerinde sıralanan renkli çiçek ve yapraklarla bezenmiştir. Üst ve alttaki dikdörtgen kartuşların oval madalyonlar yapılmış, lacivert zemin sarmal dal ve rumilerle doldurulmuştur. Bu alanları kuşatan dilimli üçgenlerle oluşturulmuş bordür sayfa kenarlarına uzayan lacivert renkte tığlarla sonlanır. Sayfa kenarında kalan boşluklara ise hatayi ve yapraklı sarmal dallardan oluşan halkâr süsleme yapılmıştır.¹³

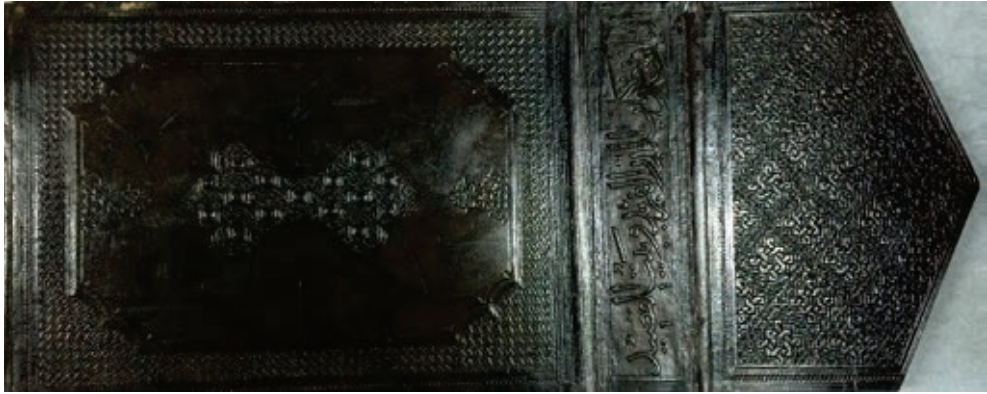

Resim 9. Kur'an cüzünün ön dış kapağı, 1282-83, TSK, E.H. 227 (Atbaş, 2019, fig.11).

¹³ Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. Cilt*, A.99; Tanındı, "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanuni Döneminde Yenilenmesi", s.149.

EDEBİYAT, DİN VE TARİH KİTAPLARI

İlhanlı dönemine ait sanatlı el yazmalarının en anıtsal örnekleri Kur'an ve Kur'an cüzlerinde karşımıza çıkmakla birlikte, edebiyat, İslam dini, tarih gibi konularda hazırlanmış bazı eserlerin özellikle ciltleri özenle hazırlanmıştır. Bunlardan biri, Bağdatlı müellif Muhammed b. Seyfeddin Aydemir'in (ö.1291) kendi hattıyla 1306'da yazdığı üç ciltlik *Antoloji*'nin ikinci cildir (A.2301). 24.5x34.5cm ölçülerindeki cildi, erken Kur'an ciltlerinde olduğu gibi yatay formdadır (Resim 10). Miklebli koyu kahverengi deri cildin ön ve arka kapaklarında, merkezde, ortada daralan oval biçimli, dilimli bir şemse vardır. Şemsenin içi kare, daire, geçme bant ve noktalarla doldurulmuştur. Salbekler de yine geçme bant ve noktalarla oluşturulmuştur. Bu dikdörtgen alanı kuşatan cetveller köşelerde iç bükey dilimlidir. Bundan sonra gelen geniş bordürün ve en dıştaki ince bordürün içi de nokta ve bantlarla doldurulmuştur.

Resim 10. Antoloji'nin arka dış kapak ve miklebi, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.12).

Mikleb örgülü bant ve noktalardan oluşan baklava motifleri ile bezelidir. Sertabın üzerine ise iri sülüs hatla kitabın adı yazılmıştır. Cildin iç kapakları kahverengi atlas zemin üzerine, koyu mavi renkte bulut, rozet çiçek, rumi ve kıvrım dal motifli kumaşla kaplanmıştır (Resim 11). Bu kumaşın bir parçası yine saray kütüphanesindeki, 1481'de Sultan II. Mehmed için kopya edilen mantıkla ilgili eserin iç kapaklarında kullanılmıştır (A.3438). Bu kumaşın Bursa'da dokunmuş olabileceği ya da II. Mehmed döneminde Çin'den geldiğinin düşünülmesi, *Antoloji*'nin

Saray'da onarım geçirdiğini düşündürmektedir.¹⁴ Ayrıca *Antoloji*'nin ilk ve son yapıklarına basılı Sultan II. Bayezid (1481-1512) mühründen, kitabın en geç bu dönemde Saray hazinesine girmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Kitabın ilk yaprağındaki Sultan III. Ahmed'in vakıf mührü ise, kitabın III. Ahmed (1703-30) döneminde, Saray'ın kitap hazinesinden çıkarılarak, Sultan'ın kurduğu kütüphaneye vakfedildiğini göstermektedir.

Resim 11. *Antoloji*'nin iç kapağı, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.13).

Muhaddis, müfessir ve Şâfiî fakihî Ferrâ'el-Begavî'nin (ö.1122), güvenilir hadis kaynaklarından derlediği hadisleri içeren *Meşâbihü's-sünne* adlı kitabı Ubeydullah b. Abbas tarafından istinsah edilmiştir. 1287 tarihli kitap, geometrik tasarımın hâkim olduğu ciltlerin erken tarihli bir örneğidir (A.285).¹⁶ 25.5x18cm ölçülerindeki kahverengi deri dış kapakları birbirini kesen bantların oluşturduğu geometrik bir tasarıma sahiptir (Resim 12). Oniki kollu yıldızların içindeki dilimli madalyonlar altınla konturlanmıştır. Bu tasarımı sırasıyla rumili ve zencirekli bir bordür kuşatır. Kitap sayfada nesih hatla yirmi bir satır halinde yazılmış olup 304 yapraktır.

¹⁴ Zira, Saray kütüphanesinde Sultan II. Mehmed döneminde hazırlanan bir grup eserin cilt kapakları da kumaşla kaplanmıştır. Kitapların dış kapaklarına İtalyan kadifesi geçirilmiş, iç kapaklar ise Bursa'da dokunmuş Osmanlı kumaşları ile kaplanmıştır. Bu uygulama sadece Sultan II. Mehmed dönemine ait kitaplara değil, bu *Antoloji*'de de gördüğümüz gibi geçmişin kitaplarna da yapılmıştır. Kitaplarda kullanılan kumaşlar, bu eserler için özel üretilmemiş, başka amaçlarla kullanılan mevcut kumaşlardan kalan parçalar kitaplarda değerlendirilmiştir.

¹⁵ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 3. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966, A.8516; Tanındı, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri", s.110-111, r.20-21; *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İkibin Yıllık Ortak Miras*, kat. no. 157.

¹⁶ Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 2. Cilt*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966, A.2679.

Resim 12. Hadis kitabının ön dış kapağı, *Meşâbîhu's-sünne*, 1287, TSK, A. 285 (Atbaş, 2019, fig.14).

İSLAM RESİMİNDE ASYA RESİM SANATININ DEVAMI: İLHANLI RESİM SANATININ ÖRNEKLERİ

İlhanlı dönemi kitap resmi açısından da ilginç ve önemli el yazmalarının hazırlandığı bir dönemdir. Saray koleksiyonundaki bu döneme ait üç el yazma kitaptan ikisi, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle vezir Reşideddin'in başkanlığındaki komisyonca hazırlanan genel bir dünya tarihi olan *Câmi'ü't-Tevârih* nüshası (H.1653,¹⁷ H.1654¹⁸); diğeri ise bir *Garşâspnâme* nüshasıdır (H.674). Ayrıca H.2153 numaralı saray albümünde yer alan bazı resimler de *Câm'i'üt-Tevârih*'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili günümüze ulaşmamış bir cildine aittir.

¹⁷ Eserle ilgili bilgi için bkz. Mohamad Reza Ghiasian, "Images of the Peoples of the World Encountered by the Mongols in the Jami 'al-tawarikh", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, 57/1 (2019), s. 71-82; Mohamad Reza Ghiasian, *Lives of the Prophets, The Illustrations to Hafiz-i Abru's "Assembly of Chronicles"*, Leiden: Brill, 2019, s.62-74.

¹⁸ Eserle ilgili bilgi için bkz. Güner İnal, "Some Miniatures of the Jâmi'al-Tav Ārih in Istanbul, Topkapi Museum, Hazine Library No. 1654", *Ars Orientalis vol.5*, (1963), s.163-175.; Ghiasian, *Lives of the Prophets*, s.35-39.

Dönemin en önemli ve ünük resimleri ise, Safevi Sultanı Şah Tahmasp'ın kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde (H.2154) yer alan *Mirâcnâme* resimleridir. Orta Doğu'da modern tarih anlayışına yakın bir tarih yazdırma geleneği, İlhanlı sarayının korumasında başlar. Büyük Selçuklular, Harzemşahlar ya da Gazneliler gibi Türk kökenli yöneticilerin tersine Moğollar, muhtemelen oldukça geç Müslüman olmaları nedeniyle, İranlı bir geçmişi meşrulaştırmak yerine kendi geçmişlerini yüceltmeyi seçmiş, bunu da yönettikleri ülkede hâkim olan diller aracılığıyla, yani Farsça ve Arapça'yla yaymayı amaçlamıştır. İlk dünya tarihi olan "Tarihlerin Topluluğu" anlamına gelen ve *Câmi'ü't-Tevârih* adlı bu eser İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emriyle ünlü vezir Reşîdüddîn tarafından yazılmaya başlanmış, Gazan Han'ın ölümüyle yerine geçen Ölceytü Hüdabende zamanında tamamlanmıştır. Gazan Han tarafından bir Moğol tarihi olarak düşünülen eser, daha sonradan genel bir dünya tarihine dönüşmüştür. Kitapta Hz. Adem'den başlayarak Kur'an öncesi peygamberler, İslam öncesi Pers kralları, Hz. Muhammed'in hayatı, İslam'ın yayılması ve Moğol fetihlerine kadarki İslam hanedanları tarihi, Orta Asya'daki Türklerin, Çinlilerin, Hintlilerin, İsrail soyundan gelenlerin ve Avrupa'nın tarihi de anlatılmıştır.

Eserin hazırlanması için Gazan Han'ın emriyle 1298 yılından sonra Tebriz yakınlarında Rab-ı Reşîdî adı verilen bir mahalle kurulmuş, başına Hemedanlı bir bilim adamı ve dönemin veziri olan Reşîdüddîn getirilmiştir. Burası kısa zamanda dönemin aydınlarının, bilim adamlarının, sanatçıların ve öğrencilerin toplandığı bir kültür merkezi haline gelmiş ve Reşideddin'in yönetimi altında bu ünlü dünya tarihi yazılmaya başlanmıştır. *Câmi'ü't-Tevârih* için çeşitli kitaplar kaynak olarak kullanılmış, ayrıca Reşîdüddîn verilen bilgilerin doğruluğunu Tebriz kadılarına da onaylatmıştır. Kurduğu vakfın geliriyle her yıl bir Farsça, bir de Arapça nüshanın hazırlanmasını ve İlhanlı yönetiminin önemli merkezlerine gönderilmesini güvence altına almıştır.

Câmi'ü't-Tevârih isimli bu dünya tarihinin resimli nüshalarının sadece bazı parçaları günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan biri de Saray kütüphanesindeki H.1653 numaralı nüshadır. Farsça yazılmış olup 435 yapaktır, sayfada nesih hatla 35 satır halinde yazılmıştır. Eserde yer alan

iki farklı döneme ait istinsah tarihinden biri ilk yazılış tarihini içerir ve 1-10 Ekim 1314 tarihinde Katib al-Hafız tarafından yazıldığı belirtilir. Diğer iki kayıt ise 18 Kasım 1425 ve Haziran 1426 tarihlerini içerir ve bu bölümlerin Hafız Ebru tarafından yazıldığı belirtilir. Timuri Sultanı Şah Ruh'un (1405-47) emriyle Timuri saray tarihçisi Hafız Ebru eserin eksiklerini tamamlamış ve Şah Ruh devrine kadar da uzatmıştır. Dolayısıyla eserin sonradan eklenen kısımlarının resimleri Timuri diğerleri ise İlhanlı üslubundadır. Kitabın Gazneli Devleti'nin tarihini içeren bölümünde yer alan, Sultan Mahmud'u ile oğulları Muhammed ve Mesud ve sarayındaki görevliler ile gösteren resim (Resim 13), Doğu Asya etkisini güçlü bir biçimde yansıtan özgün resimlerdendir.¹⁹

Resim 13. Sultan Mahmud, oğulları Muhammed ve Mesud ile sarayında, *Câmi'ü't-Tevârîh*, 1314, TSK, H. 1653, y. 301a (Atbaş, 2019, fig.15).

¹⁹ Güner İnal, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975, s.108-143; Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, "Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış", Aslanapa Armağanı, haz., Ara Altun, Zeki Sönmez ve Selçuk Mülâyim, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1996, s.49-52; *Turks A Journey of a Thousand Years, 600-1600*, The Royal Academy Exhibition Catalogue, London, 2005, cat. no.34; *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İki Bin Yıllık Ortak Miras*, kat. no.159.

H.2153 numaralı saray albümünde yer alan bazı resimler de *Câmi'ü't-Tevârih*'in Moğol Hanları tarihi ile ilgili, günümüze ulaşmamış bir cildine aittir. Muhtemelen Reşîdüddîn'in *Câmi'ü't-Tevârih* adlı eserinin Moğol tarihini anlatan bölümü için hazırlanmış olan bu tür resimler, çift sayfalık kompozisyonlar halinde düzenlenmiştir. Moğol hanları için gösterişli tahta çıkma törenleri düzenlenir, bu törenlerde Hanın yanında eşi Hatun, hanın erkek kardeşleri ve oğullarının yanı sıra hanedanın diğer kadınları da yerini alırdı. Ayrıca törende üst rütbeli görevliler ve saray erkânından bazı kişilerde bulunurdu. Albümdeki resimlerden biri Moğol Sarayındaki bir töreni canlandırmaktadır (H.2153, 148b; Resim 14).

Resim 14. Saray'da tören, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, Saray Albümü, TSK, H. 2153, y. 148b (Atbaş, 2019, fig.16).

Han ve hatunun tahtı, sahnenin sol üst köşesindedir. Sağ üstte, hatunun tarafında hanedan mensubu diğer kadınlar yerde, ön tarafa doğruysa saraylı erkekler basit sandalyelerde oturmaktadır. Ön plandaki masanın üzerinde içki kapları, etrafında da saraylı görevliler yer alır. Doğu Asya resim tekniği etkisindeki bu örnek, *Câmi'ü't-Tevârih* resimlerinin çoğunda

olduğu gibi, fırçayla yapılmış çizginin ifade gücüne dayalı bir üsluptadır. Zemin boyanmamıştır. “Kalem-i siyahı” tekniği ile çizilen resimde kırmızı, mavi, uçuk hâkî ve siyah mürekkep kullanmıştır. Albümdeki bir diğer resim, Çin sanatının güçlü etkilerinin hissedildiği sonbahar manzarasıdır (Resim 15).

Resim 15. Sonbahar manzarası, Saray Albümü, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, TSK, H. 2153, y. 68a (Atbaş, 2019, fig.17).

Bozkır kenarını oluşturan dağların eteklerindeki ağaçlık alan sonbahar renklerindedir. Mavi, yeşil ve kırmızı tonlarının hâkim olduğu manzarada, ağaçların arasına sonradan “*kâr-ı Mani*” yazılarak resim, Maniheizmin kurucusu olan ve dinini resimlerle anlatarak yaymaya çalışmakla ünlü Mani’ye atfedilmiştir. Mani’ye yapılan bu gönderme, resmin geçmişte de çok beğenildiğini ve hayranlık uyandırdığını gösterir.

Dönemin en önemli ve ünlü resimleri ise, Safevi Sultanı Şah Tahmasp’ın (1524-76) kardeşi Behram Mirza için hazırlanan albümde (H.2154) yer alan *Mirâcnâme* resimleridir. Behram Mirza’nın dönemin ünlü nakkaş ve hattatı Dust Muhammed’e ısmarladığı, içinde geçmişin ve devrinin ünlü hattat ve

ressamlarının eserlerinin bulunduğu bu albüme sanatçı, İslâm resim sanatı için belge niteliği taşıyan, nakkaş ve hattatlar hakkında bilgi veren 1544 tarihli bir önsöz yazmıştır. Dust Muhammed önsözünde İlhanlı hükümdarlarından Ebu Said (1317-35) döneminde yaşamış olan ünlü ressam Ahmed Musa'dan “Resmin yüzünden peçeyi indirdi ve o devirde moda olan resmi icad etti.” diye bahseder ve bir *Mirâcnâme* resimlediğini belirtir. Sanatçının bu albüm içindeki sekiz sayfada bulunan mirâc resimlerinden başka eseri günümüze ulaşmamıştır. Albümün, 1568’de Şah Tahmasp’ın Osmanlı Sultanı II. Selim’in (1566-74) cülusu için elçilerle gönderdiği hediyeler arasında İstanbul’a gelmiş olabileceği düşünülmektedir.

Hz. Muhammed’in hayatındaki en mucizevi anlardan biri Recep ayının 27. gecesinde gerçekleşmiştir. Mekke’ye gelen Hz. Cebrail, Hz. Muhammed’i uykusundan uyandırarak Kudüs’e doğru bir gece yolculuğuna çıkacağını (isra) ve göğe yükselerek (mirac) peygamberleri ve melekleri görmesinin, Allah ile konuşmasının, Cennet ile Cehennem’i ziyaret etmesinin vaktinin geldiğini bildirir. İsrâ-mirâc kurgusu, İslam tarihinin başlangıcından itibaren dini ve biyografik literatürün önemli bir parçası olmuştur. Mirâc hikayesine temel olan Kur’an ayetlerinin başında İsrâ Suresi’nin ilk ayeti gelmektedir: “İşaretlerimizden bir kısmını göstermek üzere kulunu bir gece Mescid-i Haram’dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa’ya götüren O (Allah) yücedir” (Kur’an 17: 1). Necm Suresi’nin bazı ayetlerinde ise (Kur’an 53: 4-18) anlatı, Hz. Muhammed’in zamanın ve mekânın üst sınırını belirleyen bir ağacın işaretlediği çok yüksek bir ufka varışından bahsederek tamamlanır. Hz. Peygamber’in mirac hikayesinin temel öğeleri, diğer birkaç kısa ayet ile Kur’an dışı kaynaklarda bulunan biyografik ayrıntıların İsrâ ve Necm surelerindeki ifadelerle eklenmesiyle tamamlanır.

Yazılı metinlerde ve sözlü anlatılarda kimi farklılıklar olmakla birlikte, Mirâc hikayesinin ana kurgusu X. yüzyılda belirlenmiştir. Hz. Muhammed’in mirâcının hikayesi biyografik, tarihsel, şiirsel ve müziksel kompozisyonlar halinde günümüze kadar gelmiştir. Çeşitli dillerde yazılan çok sayıda *Mirâcnâme* bu hikâyeye verilen önemi ve hikâyenin popülerliğini göstermektedir. İslâm resim sanatında XIV. yüzyıldan

itibaren Hz. Muhammed'in mirâcı, resimli dünya tarihleri ve biyografik eserlerin yanı sıra şiir mecmualarında, *Kelile ve Dimne* gibi fabllarda, Farsça aşk ve kahramanlık hikayelerinde ve falnamelerde de görülmeye başlamıştır. Daha da önemlisi bağımsız ve tamamıyla resimlerle donatılmış *Mirâcnâmelerin* üretilmeye başlanması da yine bu tarihlere rastlar. *Mirâcın* başlı başına bir konu olarak ve bir öğretim aracı niteliğinde kullanılması da İlhanlı hükümdarı Ebu Said için yapılmış olduğu düşünülen ilk resimli *Mirâcnâme* ile başlar.

Behram Mirza albümünden günümüze ulaşan sekiz sayfa üzerinde bulunan dokuz resimden hiçbiri orijinal *mirâc* metnini içermez. Aksine bazı resimlerde, resimleri Ahmed Musa'ya atfeden Safevi dönemine ait ifadeler ve eklemeler vardır. Hz. Muhammed'in horoz-melek ile karşılaşmasını tasvir eden resmin²⁰ üst kısmındaki atf ile Hz. Muhammed'in Kudüs'te diğer peygamberlerin arasında otururken kap seçme sınavından geçirilmesinin tasvir edildiği resmin²¹ üst tarafındaki parça sonradan eklenmiştir. Ahmed Musa'nın bu resimleri XIV. yüzyılın tüm estetik ve resim değerlerini yansıtan benzersiz örneklerdir. Resimlerde Uzak Doğu ve Orta Asya etkilerinin yanı sıra, İlhanlılar döneminde İran'a tüccar ve misyonerlerle gelen batı sanatı etkilerinden de söz edilmektedir.²²

Abu'l Hasan Ali b. Ahmed el-Asadi at-Tusi tarafından hükümdar Abu Dulaf için XI. yüzyılda kaleme alınan *Garşasname* adlı eser, Firdevsi *Şehnamesi*'nin kahramanı Rüstem'in büyük dedesinin dedesi, Sistan hükümdarı Garşasp'ın yaşamını ve maceralarını içeren Farsça ve manzum bir eserdir. *Garşasname*'nin bilinen tek resimli nüshası Saray

²⁰ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.47, fig.18.

²¹ Resim için bkz. Atbaş, "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library", s.47, fig.19.

²² Son yıllarda Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan (Ayasofya 3441), içinde Arapça duaların da olduğu, İlhanlı dönemine ait 1286 tarihli Farsça bir *Mirâcnâme* metni incelenmiş, metin resimli *Mirâcnâme* ile karşılaştırılmış ve yeni görüşler ileri sürülmüştür. İran'da büyük dini dalgalanmaların olduğu dönemlerde yazılan eserde Sünni cemaatinin İslâm toplumuna hükmetmesinin meşruluğu fikrini savunan somut ifadelerin yer aldığı; metindeki Arapça duaların, bazı resimlere ellerin göğüs hizasında kavuşturulması ve iki elin birden havaya kaldırılması gibi hareketlerin tasviri olarak yansdığı; bu ilk resimli *Mirâcnâme*'nin babası Ölceytü'nun Şiiliği seçmesinden sonra açıkça Sünniliği kucaklayan Ebu Said'in yakın çevresinde bulunan ve Farsça konuşan bir kitle için hazırlanmış resimli bir Sünni dua kılavuzu işlevi gördüğü ileri sürülmüştür. Bkz. Christiane Jacquelin Gruber, "The Prophet Muhammad's Ascension (Micraj) in Islamic Art and Literature, ca.1300-1600", Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2005.

koleksiyonunda olup el-Hac Hasan Rukneddin tarafından muhtemelen Tebriz’de 1354 yılında kopya edilmiştir (H.674). 91 yaprak olan eserin cildi özgün olmayıp mukavva kaplıdır. Günümüze ulaşmış en geç tarihli İlhanlı resimlerini içeren eserin birçok boş kalmış resim yerinden tamamlanamadığı anlaşılmaktadır. Eserin 27a sayfasındaki resimde, dere kenarında, yerde, kırmızı bir örtü üzerinde oturan Garşasp sol taraftaki ağacın dallarına konmuş, yeşil renkteki dört iri papağanı seyrederken betimlenmiştir (Resim 16). Figürlerin ve doğanın betimlenişindeki gerçeklik İlhanlı devri resim üslubunu yansıtmaktadır.²³

Resim 16. Papağanları seyreden Garşasp, Garşasname, Tebriz 1354, TSK, H. 674, y. 27a (Atbaş, 2019, fig.20).

²³ Filiz Çağman ve Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979, s.14; *Cengiz Han ve Mirasçıları, Büyük Moğol İmparatorluğu*, kat. T8; *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İkibin Yıllık Ortak Miras*, kat. no.160.

SONUÇ

İlhanlı sarayında Gazan Han'ın kültür ve sanat alanlarında başlattığı çalışmaların Ölceytü tarafından sürdürülmesi ve vezir Reşîdüddîn'in kurulan bilim ve sanat merkezlerinde yürütülen yoğun üretim faaliyetlerinin başında bulunması, XIV. yüzyıl ilk çeyreğinin İlhanlı dönemi kitap sanatları açısından oldukça verimli bir dönem olmasını sağlamıştır. Özellikle 1302-16 yılları arasında Bağdat, Tebriz, Sultaniye, Musul ve Hemedan'da hazırlanan büyük boyutlu Kur'an cüzleri, hat, cilt ve tezhip sanatı açısından yüksek seviyenin ürünleridir. Dönemin ünlü hattatı Ahmed bin Sühreverdi, müzehhip Muhammed bin Aybek bin Abdullah ve mücellid Abdurrahman bu eserlerin hazırlanmasında ön plana çıkan sanatçılardır. Bu ünlü sanatçıların, önemli hamiler için hazırladıkları eserler ganimet ya da hediye yoluyla Saray'ın kitap hazinesine girmiştir. Koleksiyondaki İlhanlı dönemine ait Kur'an cüzlerinin çoğu İlhanlı hükümdarı Ölceytü Hüdabende ve ünlü vezir Reşîdüddîn'in himayesinde, vakfedilmek üzere, yukarıda adı geçen dönemin ünlü hattat, müzehhip ve mücellidleri tarafından hazırlanmıştır. Kur'an ve Kur'an cüzlerinin özellikle büyük boyutlu olanları oldukça yıpranmış, bir kısmının cilt, tezhip ve hatları Osmanlı Sarayı'nda yenilenmiştir. Bu hususlar eserlerin çok beğenildiğini, sürekli bakılıp incelendiklerini, yıpranmış yerlerinin yenilendiğini, kimine dönemin zevkine uygun ilavelerin yapıldığını, eserlerin Saray'ın kitap hazinesinde ve nakkaşhanelerinde hep güncelliklerini koruduğunu göstermektedir. Resimli kitaplar ve Saray albümlerinde yer alan resimler ise İlhanlı döneminin ve Saray koleksiyonunun en ünik eserlerindedir.

Sonuç olarak Saray kütüphanesindeki sanatlı İlhanlı el yazmaları, titiz ve ince işçilikleri, hatları, resimleri, büyük boyutları, cilt ve tezhip tasarımları ile dönemin kitap sanatlarının ulaştığı yüksek seviyeyi göstermesi açısından son derece önemli bir koleksiyon olup, mimaride de anıtsallığı ve yoğun bezemeyi ilke edinen İlhanlı ruhunun yansıdığı önemli eserlerdir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

1400. *Yılında Kur'an-ı Kerim*. Türk ve İslam Eserleri Müzesi. Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu. İstanbul: Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010.
- Atbaş, Zeynep. "Artistic Ilkhanid Manuscripts in the Topkapı Palace Library". *Cultural Encounters in Anatolia in the Medieval Period II: The Ilkhanids in Anatolia, Symposium Proceedings*. haz., Suzan Yalman ve Filiz Yenişehirlioğlu. Ankara: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019: 31-50.
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1979.
- Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı. "Osmanlı-Safevi İlişkileri (1578-1612) Çerçevesinde Topkapı Sarayı Müzesi Resimli El Yazmalarına Bakış". *Aslanapa Armağanı*. haz., Ara Altun, Zeki Sönmez ve Selçuk Mülayim. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1996: 37-62.
- Cengiz Han ve Mirasçıları, *Büyük Moğol İmparatorluğu*. haz., Samih Rifat. 7 Aralık 2006 - 8 Nisan 2007. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi, 2006.
- Ghiasian, Mohamad Reza. "Images of the Peoples of the World Encountered by the Mongols in the Jami 'al-tawarikh". *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*. 57/1 (2019): 71-82.
- Ghiasian, Mohamad Reza. *Lives of the Prophets, The Illustrations to Hafız-i Abru's "Assembly of Chronicles"*. Leiden: Brill, 2019.
- Gruber, Christiane Jacquelin. "The Prophet Muhammad's Ascension (Micraj) in Islamic Art and Literature, ca.1300-1600". Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2005.
- İnal, Güner. "Some Miniatures of the Jāmi'al-Tav Ārih in İstanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654". *Ars Orientalis vol.5*. (1963): 163-175.
- İnal, Güner. *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 1. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 2. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1964.
- Karatay, Fehmi Edhem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu 3. cilt*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1966.
- Kur'an Sanatı*. Türk ve İslam Eserleri Müzesi Hazineler. 15 Ekim 2016 - 20 Şubat 2017. Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery, 2016.
- Mahir, Banu. "Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nin Kur'an Koleksiyonu". *Türkiyemiz*. 22/67 (1992): 16-27.
- Onbin Yıllık İnan Medeniyeti İkinin Yıllık Ortak Miras*. Topkapı Sarayı Müzesi Has Ahurlar. 2 Aralık 2009 - 5 Şubat 2010. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.

Tanıdı, Zeren. "13.-14. Yüzyılda Yazılmış Kur'an'ların Kanunî Döneminde Yenilenmesi". *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 1*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1986: 140-152.

Tanıdı, Zeren. "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde Orta çağ İslam Ciltleri". *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1990: 102-149.

Tanıdı, Zeren. "Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı". *Hat ve Tezhip Sanatı*. haz., Ali Rıza Özcan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009: 243-281.

Turks A Journey of a Thousand Years, 600-1600. The Royal Academy Exhibition Catalogue. London, 2005.

Resimler

- 1) Kur'an cüzü, hattat: Ahmed el-Sühreverdi, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1305, TSK, E.H. 249, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.1).
- 2) Kur'an cüzü, müzehhip: Muhammed b. Aybek b. Abdullah, Bağdat 1307-8, TSK, E.H. 243, y. 2a (Atbaş, 2019, fig.3).
- 3) Kur'an cüzünün ön dış kapağı, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232 (Atbaş, 2019, fig.5).
- 4) Kur'an cüzü, hattat: Ali b. Muhammed Zeyd b. Muhammed, Musul 1306-7, TSK, E.H. 232, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.6).
- 5) Kur'an cüzünün arka dış kapağı, 1310 civarı, TSK, E.H. 245 (Atbaş, 2019, fig.7).
- 6) Kur'an cüzünün arka dış kapağı, mücellid: Abdurrahman, 1310 civarı, TSK, E.H. 247 (Atbaş, 2019, fig.8).
- 7) Kur'an cüzü, hattat: Abdullah b. Ebulkasım b. Abdullah el-Tuvî er-Rudravari, Tebriz (?) 1315, TSK, E.H. 248, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.9).
- 8) Kur'an cüzü, hattat: Argûn Kâmilî, 1306-7, TSK, E.H. 222, y. 1b-2a (Atbaş, 2019, fig.10).
- 9) Kur'an cüzünün ön dış kapağı, 1282-83, TSK, E.H. 227 (Atbaş, 2019, fig.11).
- 10) Antoloji'nin arka dış kapak ve miklebi, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.12).
- 11) Antoloji'nin iç kapağı, 1306, TSK, A. 2301 (Atbaş, 2019, fig.13).
- 12) Hadis kitabının ön dış kapağı, Meşâbihu's-sünne, 1287, TSK, A. 285 (Atbaş, 2019, fig.14).
- 13) Sultan Mahmud, oğulları Muhammed ve Mesud ile sarayında, Câmî'ü't-Tevârih, 1314, TSK, H. 1653, y. 301a (Atbaş, 2019, fig.15).
- 14) Saray'da tören, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, Saray Albümü, TSK, H. 2153, y. 148b (Atbaş, 2019, fig.16).
- 15) Sonbahar manzarası, Saray Albümü, Tebriz (?) XIV. yüzyıl ilk çeyreği, TSK, H. 2153, y. 68a (Atbaş, 2019, fig.17).
- 16) Papağanları seyreden Garşasp, Garşaspname, Tebriz 1354, TSK, H. 674, y. 27a (Atbaş, 2019, fig.20).